

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI – XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA TAVRİYA¹ VİLAYETİ KARAİM TÜRKLERİNİN² ETNİK VE DİL DURUMU

Этнолингвистическая ситуация в караимских общинах Таврической губернии во второй половине XIX – начале XX вв.

Dmitriy Anatolyeviç PROHOROV* (Çev. Emine ATMACA** - Reshide
ADZHUMEROVA***)

Gazi Türkiyat, Güz 2013/13: 209-214

1783 yılında Rusya'nın Kırım'ı ele geçirmesinden sonra Karaim Türkleri dinî özerklik haklarının tanınması için Rus hükümetiyle mücadeleye girişmiştir. Karaim Türklerinin amaçları, Rus hükümetine Haham Yahudilerinden köken olarak farklı bir etnik grup olduklarını kabul ettirmektir. Bütün bu faaliyetler, Karay ruhani ve toplum liderlerinin Rus hükümetine ilettiği talepler sonucunda 1837 yılında Tavriya vilayetinde yaşayan Karaim Türkleri, dinî özerklik hakkını elde etmiştir. Yevpatoriya'da³ Tavriya ve Odesa Karaim Türklerinin dinî kurulu (TOKDP) kurulmuştur. 1852 yılında Karaim Türkleri bir yerde yerleşmekten kurtulmuş, Rusya'nın her yerinde yaşama imkânı elde etmiştir. Bir sonraki aşamada da Karaim Türkleri, 1863 yılında Rusya'nın Hristiyan nüfusu ile eşit haklara sahip olmuştur. Karaim Türklerinin giderek Rusça ve Rus kültürü alanında bütünleşmesi bu sürecin sonucunu getirmiştir. XIX. yüzyılda Karaim Türklerinin büyük bir çoğunluğu eğitim ve öğretim görebilmiş, Karaim Türkleri arasından birçok ordu mensubu, hukukçu, doktor ve öğretmen yetişmiştir. XIX. yüzyılın sonlarına kadar Karaim Türklerinin eğitimi sadece dinî okul ("midraş") ile sınırlıydı; ancak 1870'li yıllarda eğitim reformlarından sonra Rus Karaim Bakanlık Okulları (RKMU), esnaf, kadın, "karışık" okullar ve Karaim gençliği için özel okullar açılmıştır.

Buna rağmen, Karaim Türklerinin gelenek - görenek ve adetleri, alışageldikleri düsturları üzerinde bu eğitim ve kültür alanındaki gelişmelerin olumsuz birçok etkisi vardı. Karaim Türklerinin dinî ve etnik - kültürel kimlikleri her geçen gün

¹ Kırım [EA (Emine ATMACA) - RA (Reshide ADZHUMEROVA)]

² Karay Türkleri, bugün Litvanya'da Vilnius (Vilno), Troki (Trakai) ve Ponevezis (Ponevej)'de; Kırım'da Gözleve (Yevpatoriya) ve Bahçesaray (Simferopol)'da; Ukrayna'da Luck (Lutska) ve Halicz (Galiç)'de; Polonya'da Varşova, Gdonsk, Wrocław, Opole'de yaşamaktadır [EA-RA]

* Dr., Uzman Araştırmacı, Ukrayna Ulusal Bilimler Akademisi A. Krymskiy Şarkiyat Enstitüsü Kırım Şubesi; Simferopol, Ukrayna

** Arş. Gör. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. eatmaca@sakarya.edu.tr; eatmaca07@hotmail.com

*** Dr., Sakarya Üniversitesi. reshidekirim@gmail.com

³ Gözleve [EA-RA]

zedeleniyordu. Etnik ve dinî bilincin giderek kaybolması XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Rus imparatorluğunda yaşayan Karaim Türk nüfusunun büyük bir kısmının Rusçayı benimsemesine neden olmuştur. Karaim Türkçesi ve “leşon-a-kodeş” (“kutsal dil” – İbrani dili, *TaNaH* kitabının ve dinî kitapların dili) zamanla yok olmuştur. Buna rağmen 1897 yılına ait Rusya nüfus sayımında Karaim Türklerinin %21’i Rusçayı ana dili, %70’i Karaim Türkçesini, %9’u ise başka dilleri ana dili olarak kabul etmiştir (Türkçe vs.)⁴. Tavriya vilayetindeki Yahudi topluluklarının genel sayısına gelince, “Yahudi jargon”unu (“idiş”i) 55 bin 336 kişi (%91,1); Kırım-Tatar Türkçesinin Karaim etnik şivesini (yani; Karaim Türkçesini) 3299 (%5,4) kişi, Rusçayı 2058 (%3,4) ve diğer dilleri ise 59 kişi konuşmaktadır⁵.

1897 yılında yapılan nüfus sayımında okur-yazarlık oranı ise şöyledir: Tavriya vilayeti Karaim Türkleri arasında 3 bin 608 kişi okuryazardır (1 bin 976 erkek ve 1 bin 632 kadın). Bunun yanı sıra 484 kişi (nüfusun %7,9) ana dili olarak Rusçayı kabul etmiştir (231 erkek ve 253 kadın; bunlardan 174 erkek ve 174 kadın okuryazardır); Tavriya vilayetinde Karaim Türkçesini 5 bin 603 kişi (2563 erkek ve 3040 kadın, bunlardan 1 bin 771 erkek ve 1 bin 442 kadın okur-yazardır), “leşon turkit”i (yani; Türkçeyi) 67 kişi (38 erkek ve 29 kadın, bunlardan 29 erkek ve 16 kadın okuryazardır). Bunun dışında 3 Karaim Türkü, ana dili olarak farklı dilleri söylemişlerdir (bunlardan ikisi okuryazardır). Son iki grup Tavriya vilayetinde toplam Karaim Türk nüfusunun %1,1’ni oluşturmaktadır⁶.

İl ve ilçelerde Karay Türk nüfusunun okuryazarlık istatistiği ise şöyledir: Toplam 298 kişiden (167 erkek ve 131 kadın) 193 kişi okuryazardır (130 erkek ve 63 kadın); ana dili olarak Rusçayı 29 kişi seçmiştir (14 erkek ve 15 kadın; 9 erkek ve 7 kadın okuryazardır). Karaim Türkçesini, 255 kişi konuşmaktadır (144 erkek ve 111 kadın, bunlardan 114 erkek ve 54 kadın okuryazardır), “leşon turkit”i 14 kişi konuşmaktadır (9 erkek ve 5 kadın; bunlardan 7 erkek ve 2 kadın okuryazardır)⁷.

Karaim Türk nüfusunun dinî istatistiğine gelince: 1897 yılı verilerine göre Tavriya vilayetinde 6 bin 166 Karaim Türkü yaşamıştır (2 bin 835 erkek ve 3 bin 331 kadın). Bunlardan 5 bin 868’i şehirlerde (2 bin 668 erkek ve 3 bin 200 kadın, aralarında 1 bin

⁴Tavriçeskaya guberniya. Pervaya vseobşçaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii, 1897. (Tavriya Vilayeti. Rus İmparatorluğu İlk Genel Nüfus Sayımı 1897) / Pod red. N.A. Troynitskogo. SPb.: tip. V.P. Meşçarskogo, 1904. T. XLI.; Sinani V. K statistike karaimov (Karaimlerin İstatistiğine Dair) // Karaimskaya jizn. M., 1911. Kn. 1, iyün. S. 30-37.

⁵Tavriçeskaya guberniya. Pervaya vseobşçaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii, 1897. (Tavriya Vilayeti. Rus İmparatorluğu İlk Genel Nüfus Sayımı 1897) / Pod red. N.A. Troynitskogo. SPb.: tip. V.P. Meşçarskogo, 1904. T. XLI.

⁶Tavriçeskaya guberniya. Pervaya vseobşçaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii, 1897. (Tavriya Vilayeti. Rus İmparatorluğu İlk Genel Nüfus Sayımı 1897) / Pod red. N.A. Troynitskogo. SPb.: tip. V.P. Meşçarskogo, 1904. T. XLI.

⁷Tavriçeskaya guberniya. Pervaya vseobşçaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii, 1897. (Tavriya Vilayeti. Rus İmparatorluğu İlk Genel Nüfus Sayımı 1897) / Pod red. N.A. Troynitskogo. SPb.: tip. V.P. Meşçarskogo, 1904. T. XLI.

846 erkek ve 1 bin 859 kadın okuryazardır, ana dili olarak Rusçayı seçen 217 erkek ve 238 kadın, «Rusça» okuryazar – 165 erkek ve 167 kadın)⁸ yaşamıştır.

Karaim Türkçesini ana dili olarak Tavriya vilayetinin şehirlerinde yaşayan 5 bin 348 Karaim Türkü bilmektedir (2 bin 419 erkek ve 2 bin 938 kadın; bunlardan 1 bin 567 erkek ve 1 bin 388 kadın okuryazardır); Türkçeyi ana dili olarak 53 kişi seçmiştir (29 erkek ve 24 kadın, bunlardan 22 erkek ve 14 kadın okuryazar); diğer dilleri – 3 kişi (2 erkek okuryazar). İlçelerde yaşayan 298 Karaim Türkü vardır (167 erkek ve 131 kadın)⁹.

Yevpatoriya Karaim gazzanı A. İ. Katık'ın yaptığı açıklamaya göre, "XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Batı Avrupa aydınlarının düşüncelerinin yayılması ve Kırım'ın Türk dilli nüfusu arasında laik eğitimin yaygınlaşması her daim mutaassıp olan Karaim Türk gençliğini dinî eğitimden uzaklaştırmıştır". A. İ. Katık, ayrıca Karay Türklerindeki milli yaşantının "yıkımı" hakkında yazılar yazmıştır¹⁰.

D. M. Kokizov'un belirttiğine göre, Karaim ibadet evleri (Kenasa, 1911 yılına kadar daha da geleneksel olan "sinagoga" adını taşımaktaydı) kenasa, Karaimlerin büyük dinî bayramlarında bile boş kalmaktaydı – "bunun nedeni birçok Karaim Türkünün eski İncil dilini unutmasındandır"¹¹.

Karaim topluluğunun önde gelenleri, gelenek ve kültürlerini korumak için çeşitli önlemler almıştır. 1876 yılında Yevpatoriya'da Karaim din mensupları ve kamu üyelerinin toplantısı gerçekleştirilmiştir. Burada Karaim Türk gençliğinin dinî eğitim konusu ele alınmış, toplantıya katılan katılımcılar, kız çocukların mutlaka İbranice ve Karaim Türkçesini öğrenmeleri gerektiği kararını almışlardır¹².

Modern eğitim kitaplarının yayınlanması ve Rus-Karaim okullarının programlarına "Karaim" derslerinin dâhil edilmesi bu süreçte en önemli unsur olmuştur. Karaim Türklerinin dinî lideri Tavriya ve Odessa hahamı S. M. Panpulov ve eğitimci İ. İ. Kazas'ın (İbranice ile ilgili çeşitli kitaplar yazmıştır) 1881 yılında eğitim kurumuna sundukları eğitim projesi bu yöndeki ilk adımlardan biri olmuştur. Projeye göre, okul, yüksekokul ve kolejlerin programına birinci sınıftan mezun olana

⁸ Tavriçeskaya guberniya. Pervaya vseobşçaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii, 1897. (Tavriya Vilayeti. Rus İmparatorluğu İlk Genel Nüfus Sayımı 1897) / Pod red. N.A. Troynitskogo. SPb.: tip. V.P. Meşçarskogo, 1904. T. XLI.

⁹ Tavriçeskaya guberniya. Pervaya vseobşçaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii, 1897. (Tavriya Vilayeti. Rus İmparatorluğu İlk Genel Nüfus Sayımı 1897) / Pod red. N.A. Troynitskogo. SPb.: tip. V.P. Meşçarskogo, 1904. T. XLI.

¹⁰ Vokrug syezda (Kongreye Dair) // Karaimskaya jizn. M., 1911. Kn. 1, iyün. S. 85–86.; Sultanov S. Vajnoye naçinaniye (Önemli başlangıç) // Karaimskaya jizn. M., 1911. Kn. 1, iyün. S. 87–90.

¹¹ Kokizov D.M. Russkiy yazık ili tatarskiy (Rusça mı Tatar Türkçesi mi) // Karaimskaya jizn. M., 1911. Kn. 2, iyül. S. 34–36.

¹² Prik S.A. Besedi o karaimstve. (Karaim Türkleri Hakkında Söyleşiler) Odessa: Tsentr. tip. H. Nihamkina, 1902.

kadar Karaim Türk öğrencilerinin öğrenmeleri için İbranice dersi dâhil edilecekti. Proje yazarlarından biri bu konuda şunu söylemiştir: “İbranice öğrenilmezse, 2-3 kuşak sonrası Karaim Türkleri ve Yahudiler arasında İbraniceyi bilen hiç kimse kalmayacak”¹³. Bu proje, genel anlamda Milli Eğitim Bakanlığı tarafından kabul edilmiştir. Okul, yüksekokul ve kolejlerde eğitim gören Karaim Türkleri, 13 Kasım 1881 yılı itibarıyla “zorunlu dersler dışındaki boş zamanlarında” İbranice derslerine girebileceklerdi¹⁴.

Rus-Karay okullarında İbranice ve "Karay doktrini" programlarına gelince, onların öğrenilmesi zorunlu olup, çocukların yaşına uygun programlar düzenlenmiştir. Örneğin Yevpatoriya'daki 5 bölümden oluşan 2 yıllık okulun öğrencileri (birinci sınıfta 2 bölüm, ikinci sınıfta 3 bölüm) şöyle bir eğitim programı takip etmişlerdir: Birinci sınıfın birinci bölümünde okuma ve yazma öğrenilirdi, ikinci bölümünde “düzgün ve hızlı okuma alıştırmaları” ve İ. İ. Kazas’ın “Leregel Gayladım” (“Çocuklar için Kılavuz”) ders kitabının ilk yedi paragrafından cümlelerin Rusçadan İbraniceye ve İbraniceden Rusçaya çevirisi ve bunlara ait kelimelerin ezberi öğrenilirdi¹⁵. İkinci sınıfın ilk bölümünde öğrenciler TaNaH’ı (Tekvin kitabının çevirisi) öğrenmeye başlar; gramer dersi olarak İ. İ. Kazas’ın ders kitabını okurlardı (§§ 8–24 sözlü, yazılı çalışma, ezber). İkinci sınıfın ikinci döneminde TaNaH’ın *Çıkış*, *Levililer* ve *Sayılar* kitaplarını çevirirlerdi; gramer olarak ders kitabı çalışmasına devam edilirdi (§§ 25–34). Üçüncü ve son bölümde ise Tesniye kitabının çevirisine çalışılırdı (bunu geçtikten sonra ise Peygamberler kitabına başlarlardı: “Hz. Yuşa ve devamı”), İbranice ders kitabı tamamlanırdı (§§ 35–44), bu paragraflardaki 9 düzyazılı kısma öğrenilirdi. Bunun dışında öğretmenler mezuniyeti yaklaşan öğrenciler ile Karaim dinî temel bilgilerine dair söyleşiler düzenlerlerdi (Bu söyleşilerde Rusça konuşulurdu)¹⁶.

1907 yılında çıkmış “Yabancı milletlerin okullarına dair kurallar” Rus-Karaim bakanlık okullarının programları ile değişmiştir. Yeni yasa gereği, “Yabancılar için okullarda okutulacak dersler “Tanrının kanunu” veya buna göre doktrin, öğrencilerin ana dili, Rusça (konuşma, okuma, yazma), matematik ve şarkı söyleme, iki yıllık okullarda ise bu belirtilmiş derslerin dışında Rusya tarihi, coğrafya, doğa

¹³ Prohorov D.A. Prosvetitel'skiy proekt karaimskogo gahama S.M. Panpulova – maloizvestnyy istoçnik po istorii narodnogo obrazovaniya krımskih karaimov (Kırım Karaimlerinin Milli Eğitim Tarihi Hakkında Az Bilinen Kaynak Olarak Karaim Hahamı S.M. Panpulov’un eğitim projesi) // Materialı nauçn.-praktič. konf. “VII Tavriçeskiye nauçniye çteniya”, g. Simferopol, 19 maya 2006 g.; Sb. nauçn. tr. / Pod red. YE.B. Vişnevsköy. Simferopol, 2006. Ç. II. S. 63–68.

¹⁴ Prohorov D.A. Prosvetitel'skiy proekt karaimskogo gahama S.M. Panpulova – maloizvestnyy istoçnik po istorii narodnogo obrazovaniya krımskih karaimov (Kırım Karaimlerinin Milli Eğitim Tarihi Hakkında Az Bilinen Kaynak Olarak Karaim Hahamı S. M. Panpulov’un eğitim projesi) // Materialı nauçn.-praktič. konf. “VII Tavriçeskiye nauçniye çteniya”, g. Simferopol, 19 maya 2006 g.; Sb. nauçn. tr. / Pod red. YE.B. Vişnevsköy. Simferopol, 2006. Ç. II. S. 63–68.

¹⁵ Gosudarstvennyy arhiv v AR Kırım (GAARK). (Kırım Devlet Arşivi) F. 241. Op. 1. D. 728.

¹⁶ Gosudarstvennyy arhiv v AR Kırım (GAARK). (Kırım Devlet Arşivi) F. 241. Op. 1. D. 728.

bilimi, çizim ve geometriye giriş dersleri”¹⁷, din dersleri ibadet edilen dilde verilmeliydi (yani; Rus-Karaim bakanlık okullarında bu İbranice olacaktı). Yabancı milletlerin okullarında öğretmen unvanı taşıyan kişiler, bazı etnik ve dinî cemaat temsilcileri, öğrencilerin ana diline hâkim olan Ruslar 12. maddesindeki “Hükümler”e göre, gerekli hazırlığı olan din mensupları ve aynı dinden olan laik öğretmenler din dersi verebilirdi.

Rus hükümetinin asimilasyoncu politikaları Karaim Türklerinin giderek genel Rus gelişmelerine aktif bir şekilde dâhil olmalarına sebep olmuştur. “Rus kültürünün güçlü etkisi ve Karaim Türklerinin çoğunun maddi ihtiyaçlarından dolayı, Rusça giderek Tatar Türkçesinin yerini almış ve şimdilerde artık genç Karaim Türklerinin “ana dili” olmuştur” (1911 yılında çıkan “Karaim Hayatı” dergisinden¹⁸). Bu gerçek, 1911 yılının Kasım ayında Yevpatoriya’da toplanmış I. Ulusal Karay Kongerdi delegelerince de kabul edilmiştir¹⁹. Karaim Türk entelektüelleri, TOKDP’deki ve Karay Türkleri arasındaki resmi yazışmaların sadece Rusça yapılması konusunda teklifler sunmuştur; bazı eğitimci girişimcilerin fikrinde, dinî idare tüm Karay dinî ve eğitim literatürünü Rusçaya tercüme edilmesi için kararlar almalıydı²⁰. Sonuç olarak, XX. yüzyılın başında Rusçanın, Karaim Türkleri için milletlerarası iletişim dili olduğunu; ancak Karaim Türk topluluğu içerisinde hâlâ Karaim Türkçesinin üstün olduğunu söyleyebiliriz²¹. Ancak Rusça, her geçen gün Karaim Türkçesinin yerini almaktaydı ve Tavriya vilayetinin Karaim Türk okullarında eğitim dili olmuştur.

Bütün bu araştırmalardan sonra şu sonuç çıkarılabilir: Karaim Türk topluluğu, Kırım’ın Rusya’nın eline geçmesiyle yeni bir hız kazanmış, bundan sonra XIX. yüzyılın ilk yarısı Karaim Türklerinin vatandaşlık haklarını geri alma mücadelesi ile geçmiştir. Bir dizi hükümet düzenlemeleri sonucunda Karay Türk nüfusu, imparatorluğun esas milleti (yani; Ruslar) ile eşit haklara sahip olmuştur. Aynı zamanda Karaim Türk topluluğu, Batı Avrupa aydınlanma düşüncelerinden etkilenmeye başlamış, Karay Türkleri arasında bir yankı uyandırmış ve bu etkilenmeler onların aktif eğitim reformlarını teşvik etmiştir. Rusça ve kültürel alanda ulusal azınlıkların birleşmesi bu konuda hükümetin stratejik yolu olmuştur. Rusya “yabancıları” sırasına Karaim Türkleri de dâhil edilmiş, onlar için yeni tip okullar açılmıştır. Bu okulların amacı Rusçayı, Rus eğitim ve kültürünü yaymaktır.

¹⁷ Pravila o načalnih učiliščah dla inorodtsev. (Yabancı Milletlerin İlkokullarına Dair Kurallar) Na osnovanii visoçayşego povoleniya 27 oktâbrâ 1907 goda. Utverjdeni ministrom narodnogo prosvetşeniya P.M. fon Kaufmanom 1 noyabrâ 1907 goda. // Tavriçeskiy narodniy üçitel. 1908. № 1–2. S. 1–2.

¹⁸ Sinani V. K statistike karaimov (Karaimlerin İstatistiğine Dair) // Karaimskaya jizn. M., 1911. Kn. 1, iyün. S. 30–37.

¹⁹ Perviy natsionalniy karaimskiy syezd v Yevpatorii (Yevpatoriya’da Karaimlerin İlk Milli Kongresi) // Karaimskaya jizn. M., 1911. Kn. 1, iyün. S. 70–86.

²⁰ Kokizov D.M. Russkiy yazık ili tatarskiy (Rusça mı Tatarca mı) // Karaimskaya jizn. M., 1911. Kn. 2, iyül. S. 34–36.

²¹ Sinani V., K statistike karaimov (Karaimlerin İstatistiğine Dair) // Karaimskaya jizn. M., 1911. Kn. 1, iyün. S. 30–37.

Buna rağmen, Karaim Türk okullarının reform öncesi ve sonrası önemli unsurlarından biri dinî ve felsefi eğitim olmuştur. Bu ders içeriği sayesinde Rus kamu kurumlarıyla bütünleşmiş Karaim Türkleri yıllardır etnik ve dinî kimliklerini, tarihî ve kültürel mirasını koruyabilmiş ve aynı zamanda Kırım-Karay Türk toplumu olarak milli kimliklerini kaybetmemişlerdir.

KAYNAKÇA

- Gosudarstvennyy arhiv v AR Kırım (GAARK)* (Kırım Devlet Arşivi), F. 241. Op. 1. D. 728.
- KOKIZOV, D. M., (1911), *Russkiy Yazık ili Tatarskiy* (Rusça mı Tatar Türkçesi mi)// *Karaimskaya jizn. M.*, Kn. 2, iyül. 34–36.
- Perviy Natsionalnyy Karaimskiy Syezd v Yeopatorii (Yeopatoriya'da Karaimlerin İlk Milli Kongresi)*, // *Karaimskaya jizn. M.*, (1911), Kn. 1, iyün. 70–86.
- Pravila o Naçalnih Uçilişçah dla İnorodtsev*, (Yabancı Milletlerin İlkokullarına Dair Kurallar) Na osnovanii visoçayşego poveleniya 27 oktâbrâ 1907 goda. Ütverjdenı ministrom narodnogo prosveşçeniya P.M. fon Kaufmanom 1 noyabrâ 1907 goda. // *Tavriçeskiy narodnyy üçitel*, (1908), № 1–2, 1–2.
- PRIK, S. A., (1902), *Besedi o Karaimstve* (Karaim Türkleri Hakkında Söyleşiler) Odessa: Tsentr. tip. H. Nihamkina.
- PROHOROV, D. A. *Prosvetitel'skiy proekt karaimskogo gahama* S. M. Panpulova – *Maloizvestnyy istoçnik po istorii narodnogo obrazovaniya krımskih karaimov* (Kırım Karaimlerinin Milli Eğitim Tarihi Hakkında Az Bilinen Kaynak Olarak Karaim Hahamı S.M. Panpulov'un Eğitim Projesi) // *Materialı nauçn.-praktič. konf. "VII Tavriçeskiye nauçniye çteniya"*, g. Simferopol, 19 mayı 2006 g.; *Sb. nauçn. tr. / Pod red. YE. B. Vişnevsköy*. Simferopol, (2006), Ç. II, 63–68.
- SİNANI, V. K., (1911), *Statistike Karaimov* (Karaimlerin İstatistiğine Dair) // *Karaimskaya jizn. M.*, Kn. 1, iyün, 30–37.
- SULTANOV, S. *Vajnoye naçinaniye* (Önemli Başlangıç) // *Karaimskaya jizn. M.*, 1911. Kn. 1, iyün, 87–90.
- Vokrug Syezda* (Kongreye Dair) // *Karaimskaya jizn. M.*, (1911), Kn. 1, iyün, 85–86.
- Tavriçeskaya guberniya, Pervaya vseobşçaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii*, (1897), (Tavriya Vilayeti. Rus İmparatorluğu İlk Genel Nüfus Sayımı 1897) / *Pod red. N.A. Troynitskogo*. SPb.: tip. V.P. Meşçarskogo, (1904), T. XLI.